

İslamiyetin hususi ve yüksek tecellisinden biri daha ilk inkişafı devrelerinde tefekkürât-ı felsefiyyeyi uyandırması olmuştur. Ben bunu hemen hemen İslamiyete has bir vaka addediyordum. Çünkü her din ilk devrelerinde inhisarkâr olur. O zamanlarda düşünmekten ziyade vahiy ile sabit itikadâta inanılır. Böyle bir zamanda tenkit kabiliyeti bulunamayacağı için dinin mevzuu dahiline girmeyen meselelere temas etmekten çekinilir. Halbuki İslamiyette böyle olmadı. İnkişafının ilk devrelerinde bile din mevzuu dahiline giren meseleleri düşünmeye müsait oldu. İslamiyet nerelere gitmişse oralarda kuvvetli bir tefekkür ihtiyacı uyandırmış, felsefi düşünüş kabiliyetini artırmıştır.

Bu devredeki İslam mütefekkirlerinin âsârı bunun en mühim şahididir. İslamiyete has olan bu tecellinin sebeplerini uzun uzadıya aramak istemiyorum. Zannedirim ki bizzat Kur'an-ı Kerim diğer kütüb-i mukaddeseden ziyade tefekkürât-ı felsefiyyeye sâiktir. Çünkü birçok mesaili ortaya koyduktan sonra onun üzerine insanları düşünmeye davet ediyor. Diğer cihetten İslamiyet en eski medeniyetler arasında inkişaf etti, birçok eski âdâta, itikadâta temas eyledi. Bu âdâtı ve akideleri tamamen ortadan kaldırarak yerine kaim olmadı. Kable'l-İslam mevcut âdetler de, halk kitleleri arasında İslam akâidiyle beraber yaşayıverdi. Halk kitlelerinin ananeleri ve kanaatleriyle İslam akâidini telif ihtiyacı da âsâr-ı fikriyye ve felsefiyyenin bu derece inkişafına yardım eden avâmilden biri olmuştur. Nihayet Yunan-ı kadim âsâr-ı felsefiyyesinin Arapçaya tercüme edilmesi de kuvvetli bir faaliyet-i zihniyye uyandırdı.

Fakat bütün bu sebeplerin inkişafında mühim bir içtimaî âmil var: O da o zamanki İslam cemiyetlerinin muhtelif mezheplerin inkişafına müsait olmasıdır. Eğer öyle olmasaydı, bu kadar mezâhib tesis etmez; bizzat dinin mevzuu üzerine düşünen mütefekkirler yetişmez; İslam medeniyetinin en yüksek tecellilerinden biri olan âsâr-ı felsefiyye vücuda gelmezdi.

Halbuki ilk asr-ı hicrîden itibaren zuhur eden mezâhibin bânileri, ilm-i kelâmın yüksek hocaları, Farabi, İbn Sina gibi hükemâ sınıfı, derin mutasavvıflar bütün manasıyla filozofturlar. Hepsinin kâinat hakkında bir tarz-ı telakkîleri vardır. Fikirleri İslam hayat-ı içtimâ'iyyesi üzerine, hatta intibah devrinde Garp medeniyeti üzerine müessir olmuştur.

Bu âsâr-ı felsefiyyenin ekserisi Arapça yazılmış olmalarına rağmen yalnız Arapların malı değildir. O zamanki İslam medeniyeti Arap, Acem ve Türk'ün mahsulüdür. O zaman yetişen büyük mütefekkirden mühim bir kısmı Türk'tür. Yazık ki biz bu mütefekkirliğin eserlerini

bugün haiz olduğu ehemmiyetle tetkik ederek tanımadık. Garplılar her Arapça eseri Garp dehasının mahsulü addediverdiler. Bu eserlerdeki bekâret-i fikriyeyi de layıkıyla göremediler.

Yalnız şurayı itiraf etmeye mecburuz ki İslamiyet'in irfan itibarıyla en feyyaz devri geçince Türkler de bir akâmet-i fikriyeye uğradı. Son dört asır zarfında belli başlı felsefi düşünüşe tesadüf bile edemiyoruz. Hatta garibi eski büyük mütefekkirlerin izini bile kaybettik. Medreselerimiz -ki felsefe iştigâlâtının yegâne mahalleriydi- son zamanlarda şârih tarzında bile büyük simalar yetiştirmede, seleflerinin fikirlerine hemen hiçbir şey ilave edemediler. Kainat mesailini ihata kudreti bizde adeta söndü. Ne için vaktiyle nazariyyât sahasında o kadar feyyaz olan Türk dehası birdenbire akâmete uğradı? Bu beni çok düşündüren bir mesele olmuştur.

İşi zâhirî görenler Türklerde felsefi düşünüş kabiliyeti, nazariyyât ile iştigal melekesi olmadığı zehâbına düşüyorlar. Hatta bu fikirde olanlar bir faraziye de uydurdular. Bazı milletlerde nazarî düşünüş kabiliyeti olmamış, endişeleri sırf ameli olurmuş, Türk ırkı da aslen böyleymiş. Bu bir hatadır. Bir derece-i medeniyete ermiş, (vahdet-i ilâha) itikadını hazmetmiş bir millet hiçbir zaman tefekkürât-ı felsefiyeye kabiliyetinden mahrum addedilemez. Bahusus ki Türk'ün bir de mazi-i irfanı vardır. İslam filozofları, mutasavvıfları meyanında çok kıymetli felsefi düşünceler ortaya koymuşlardır. Birkaç asırdan beri bu millete bir adem-i velûdiyyet ârız olmuşsa bunun sebebinin millet ruhunda, kabiliyetinde aramamalı, sâik-i hâricîyyesi bulmalıdır.

Nice son asırlarda felsefî düşünüşte hiçbir kabiliyet göstermeyişimizin en mühim sebebi "tesâmuh" meziyetini kaybetmemizdir. Vâki'an Türk cemiyetinde daima bir nevi müsamaha hakim olmuştur. Fakat bu hakîkî ve medenî bir tesâmuhdan ziyade bir nevi atâlet-i zihniyeye müsteniddi. İki türlü tesâmuh tefrik olunabilir. Biri devlet dahilindeki muhtelif zümrelerin akîdeleriyle, âdetleriyle hiç alâkadar olmamak ki sırf menfidir. Bu hakîkî bir meziyet teşkil etmez. Bizim içimizde bulunan muhtelif akvâma karşı gösterdiğimiz bu nev'idendir. Bizden ayrı olanların âdetlerini, kanaatlerini tetkîke lüzum görmeksizin istedikleri gibi harekette serbest olmalarını tabîi gördük. Fakat kendi içimizde bulunanların muhtelif kanaat beslemelerine tahammül edemedik. Çünkü bizden olanların düşünüşleri bizi alâkadar eder, düşündürür. Onlar karşısında menfî bir vaziyet alamayız. O fikirleri serbestçe tetkîk etmek, menşe'lerini aramak, kendi akîdemizle alâkasını bulmak lâzım gelir. Bu bir

nevi faaliyet-i zihniyeyi, yorgunluğu îcâb eder. Biz böyle bir faaliyetten kaçındık. Hâlbuki hakîkî müsâmaha budur. Medenî tesâmuh başkalarının fikirlerine karşı omuz silkip geçmek değil, onların kanaatlerini öğrenmek, o akîdenin menşe'ini kendi fikrimizle olan münâsebetini araştırmak ve kabilsen ikisi arasında müşterek nokta bulmaktır. Böyle bir taharrî felsefî düşünüşe sevk eder. Birkaç asırdır gaib ettiğimiz meziyet budur. Cemâatimiz içinde yahut, ale'l-ıtlâk dünya üzerindeki âdetler, telakkîler ya bizi hiç alâkadar etmemekte, omuz silkip geçmekteyiz, yahut hiddetlenip kabilsen o fikri, o nevi düşünceyi imhâ etmek istemekteyiz. Bu ikisi adem-i tesâmuhdan ileri gelir. Geniş düşünenler başkasının fikriyle, hatta dünya üzerinde zuhûr eden cereyanlarla alâkadar olur, onların menşe'ini arar, kendi fikriyle düşünüşüyle münâsebetini taharrî eder. Bu nevi faaliyet-i zihniyye geniş tetkîklere, felsefî tefekkürâta meydan açar. Bir cemiyette muhtelif kanaatler yoksa felsefî tefekkürât da mevcut değildir. Kurûn-ı vustâda Avrupa'da yalnız kilise akâidi hakim olduğu, belli başlı bir tehâlûf mevcut bulunmadığı için parlak bir felsefe de doğmadı. Hakîkî ve medenî bir cemiyette muhtelif fikir cereyanları bulunur. Bunlar o cemiyet dâhilinde ayrılığı değil, âhengi tevlîd ederler.

Çünkü her samîmî cereyanın, her görüşün bir müstenedi, tabîî, insanî bir istinâdgâhı vardır. Bütün bu husûsî görüşler ve duyularla insanlık tecellî eder. Bir yerde ayrı ayrı cereyan-ı fikriyyeler olunca onları te'lîf ihtiyacı doğar. Bu da felsefî düşünüşe, ibdâ'kâr tefekküre yol açar. Bir cemiyet dâhilinde yalnız bir tarzda tefekkür, bir tarzda akide var ise orada filozof da yetişemez. Öyle bir cem'iyet-i medenîde addedilemez. Nasıl tabiatın güzelliği muhtelif renklerden, muhtelif manzaralardan tereküp eylesine müstenit ise bir milletin yüksekliği de yekdiğeriyle telif olunacak, birbirleriyle tamamlanacak fikir cereyanlarının mevcut olmasıyla kabildir. Hâlbuki bizde ekseriya aksi düşünölmüştür. Ayrı bir cereyan-ı fikrî husulünden ürktüğümüz için son asırlarda memlekete ilmin bile girmesine mani olmak istenmiştir. Böyle bir heyet-i içtimâ'iyede kuvvetli felsefe ihtiyacı da doğmaz.

Bundan sonra memleketimizde filozoflar yetişmesini istiyorsak bir taraftan yalnız amele yarayacak miktarda değil, en yüksek ilim faraziyelerinin yayılmasına intizar etmeli diğer cihetten bütün kanaatler, fikirlere karşı "tesâmuh" kabiliyetini artırmalıyız. Bu meziyet-i içtimâ'iyeye vücuda gelince her nevi faaliyet-i zihniyye de süratle inkişaf eder.

Darülfünun Tarih-i Felsefe Muallimi

Mehmet Emin [Erişligil]

Hazırlayan : Hasan Hüseyin Mak

Dergi : Dergah

Tarih : 5 Kanun-i Sâni 1339

Link : https://isamveri.org/pdfosm/D01054/1339_4_42/1339_42_EMINM.pdf